Дрегочин! Померший город! Давнє єзуїтське гніздо! Варто подивитись! — говорили мені не раз. В місяці іюлі зібралась компанія, найняли ми жидівську балагулу в польському городі Седльці, сіли й поїхали.

Дрегочии всього за 30 верстов од Седльця, стоїть над Західним Бугом в Гроднянській губернії. Дорога недалека, а час був чудовий, іюльський. Була чудова, ясна погода. Опівдні ми рушили в дорогу, щоб на ніч прибути в Дрегочин. Жидівські мізерні коні ледве тюпали; се лучче для мене: можна було пильніше роздивитись на край.

Це було Підлясся, край рівний-рівний, як степи коло Чорного моря, тільки мокрий. Вже і в самому Седльці є болота й мочарі, а за Седльцем почалася така мокра земля, неначе намочена губка. Зараз за містом по зеленій траві прокопані канави, а з землі все-таки виступає вода. Незабаром появилась зелена осока. Між осокою заблищала вода. Копиці сіна були складені просто на мочарі в воді, зовсім як на гроднянському поліссі. Ми переїхали маленьку, ледве примітну річечку через хворостяну греблю. Річечка слизила через мочарі та болота між зеленою осокою, між кущами ліз. Рівнина, як серед гладенького степу! Кругом видно невеличкі соснові та дубові ліски. Але яка дивна зелень! Такої зелені, як на Підляссі та Поліссі, не можна нігде побачити, окрім гірських планин та долин. Вона ясно-зелена, блискуча, неначе наведена лаком. Трава свіжа, як буває весною; осока переливається тонами зелені, котрі переходять з темних в жовто-зелені, трохи не білі, неначе листя весною, котре тільки що розвилося з бруньок. Кущі ліз, верби, невеличкі соснові гаї темніють, неначе темні плями на жовто-зеленій матерії. На ясному сонці зелень блищить, трохи не сяє, неначе вона з себе розсипає світ. Вода між осокою лиснить і ще більше додає свіжості і світу зелені. Світ сонця тихий, не палкий, без марева, неначе його хто перепустив через скло або через пар, який буває в оранжереях. Далекі гаї сизіють в легкому пару, неясно омежовані, з розпливчастими краями, як рослини в воді, коли дивишся на них зверху.

На сухому місці, край самого болота, забіліло сельце Жабокляки. Хати в селі білі, з вікнами на чотири шибки, дуже похожі на українські хати. Вони навіть всередині побілені, як на Україні, і образи, й стіл в тому кутку, як в українських хатах, тільки піч інша. В печі топлять з сіней знизу, як у наших банях, в ній тільки печуть хліб; обід варять на припічку. В хатах, одначе, нечисто. Земляний діл чорний, як грязь. Стіни нечисті, обколупані, задимлені. Польські селяне нечисто держать свої хати, тільки вбираються чистенько.

Пішла дорога то маленькими сосновими лісками, то болотами, то полями, на которих видно убогу землю: глину пополовині з дрібним каменем. На межах лежать купи дрібного каміння, скиданого з поля. На полях скрізь пороблені грядки, як на городах, між котрими йдуть глибокі борозяи, щоб по них стікала зайва вода. Де тільки западинка, там уже блищить вода, там уже повно жаб в осоці. Але далі земля почала трошки підніматись. Надвечір ми приїхали в чимале село, в которому хати стояли рядами на улицю. Коло мурованого убогого костьолу росли старі каштани. За селом було видно здоровий будинок якогось графа, котрих в Польщі дуже багато. Кругом будинку розрісся густий зелений сад. Ми виїхали на ледве примітну гірку. Перед нами розстелилась широка рівнина, вся зелена, як зелена скатерть, а за нею появились високі шпилі вже за Бугом, і на них город, таки правдивий городі На високих крутих шпилях сизіли довгі високі мурованні будинки, коло них два здорові, як гори, мурованні непощикатурені костьоли, один проти другого. Між ними було видно білі бані двох менших церков. Високе будування червоніло цегляними стінами проти косого проміння сонця. Коло города в долині білів чудовий монастир з гарним готицьким костьолом, з рядами келій. Зовсім город, правда, невеликий, як швейцарські городи, без предмістя, де високі доми виходять рядами просто в поле або в садки. Круті гори ще вище піднімали високе будування, неначе напоказ… Город ніби висів над широкими без міри поліськими лугами.

Город був древній, з середньовіковими будинками, монастирями, стінами. Він був схожий на старі німецькі городи. Мені здалося, що я за границею і наближаюся до якогось німецького древнього города. Косе

проміння било в шибки високих костьолів; вікна горіли, як жар. Город здавався живим, правдивим городом. Але то була одна мана далечі, повитої сизим туманом: то був померший ґород Дрегочин…

По легесенькому, ледве примітному спускові в селі ми з’їхали на широку зелену низину: то були луги й луки понад берегом Західного Бугу. Дорога пішла по довгому на верстов зо дві шосе або, правдивіше, по греблі, намощеній з тарасу на драговині. По обидва боки розстелялись зелені здорові сінокоси та мочарі. Знов запахло поліссям, болотом, луговою травою, баговинням. Луги лисніли й блищали під косим світом сонця, неначе їх тільки що покропив дощ, неначе хто насипав зеленого битого скла. Дорога повилася по низині, крутилася по сухіших місцях, між лозами, невисокими вербами, вільхами. От дорога переходить через рукавець Бугу. Коло гребельки маленький старий млин, весь закритий вільхами та лозами. Сонце було вже зовсім на заході, як ми в’їхали в село Дрегочин.

Село Дрегочин розкидане на лівому полуденному березі Бугу проти самого города Дрегочина, киторий стоїть на крутих шпилях на правому північному березі. Це село примітне тим, що воно зосталось в православії серед католиків та уніатів. Як в йому задержалось православіє, про те один бог відає. Ще дивніше, що половина села православних поляків, друга половина українці. Хати розкидані на сухіших місцях скрізь між лозами та вільхами. Маленька православна церква стоїть на горбику край села коло широкого сінокосу. Коло церкви невеличка школа: вона виходить вікнами на сінокос. Декотрі хати розкидані над берегом Бугу. Проти села видно тільки високі шпилі, круті, як сахарні голови; на їх од річки не можна вийти пішки. Буг протікає попід самими горами, і в одному місці, в глинястій кручі над самою водою видно чорну дірку, неначе двері в київські печери. Кажуть, що та печера йде глибоко під гору і нібито вона виходить в город. В городі на горі нема води, і може бути, що в давні часи сюдою люде діставали собі воду з Бугу, в часи облягання города ворогами.

На Бузі є перевіз — звичайний порон, що ходить на кодолі. Коло перевозу стоїть жидівська корчма. Ми стали під корчмою і побігли купатись в Буг, а тим часом звеліли жидові поставити самовар, щоб напитись після купання чаю. Лівий берег Бугу в цьому місці такий крутий та стрімкий, що тут не можна було купатись. Треба було переїхати через порон на другий берег, піскуватий та мілкий до самої середини річки. Поки ми скупались, поки напились чаю, сонце зайшло, і надворі зовсім смерклось. Возвіз в город був такий висо’кий, такий узький в щілині гори, що наш жид нізащо не хотів везти нас в город. Ми пішли в город пішки. Поки вийшли на круту гору, надворі стало зовсім темно.

Ми ввійшли в город, на широкий плац. Кругом плацу були примітні в смерковій сутіні два масивні костьоли — монастирі та дві менші білі церкви. З одного боку темніли проти заходу масивні будинки, біліли стіни кругом монастиря. Огонь світився в вікнах хат кругом плацу. Ми ніби в городі, та й годі. З цією думкою ми ввійшли в жидівську гостиницю і там заночували, дуже жалкуючи, що не довелося завидна роздивитися на цей древній оригінальний город. З тією думкою, що ми в городі, ми й поснули.

Я прокинувсь раненько, і цікавість моя подивитись на новий город знов прокинулась в мені. Заглядаю в вікно — там зовсім не міська картина: маленький дворик з повітками, вшитими куликами; в дворикові кози й корова. Картина дуже знакома, які траплялось мені бачити в жидівських містечках. Убравшись якнайшвидше, вискакую надвір, і мої ілюзії разом згасли, як политі водою. Я стояв на ярмарковому плацу препаскудного жидівського містечка. От тобі й город!

Кругом плацу стояли невеличкі жидівські хатки, навіть без заїздів з широкими воротьми серед дому, як буває в інших містечках. Кілька жидівок сиділи коло столиків і продавали бублики, медяники та паляниці. В одній крамниці видно було мізерний дрібний крам. Поблизу сидів жид під шапликами з дьогтем. Тільки квартира станового була похожа на міський домик.

Ми обійшли плац і пустилися до одного масивного монастиря. Монастир пустував. За мурованими стінами було видно ряди чорних високих домів, а серед двору стояло прездорове будування костьолу з червоної цегли. В костьолі подекуди ще блищали цілі шибки, але всередині вже пурхали горобці та вуркотали голуби, позвивавши в бані гнізда. Того монастиря й не закривало руське правительство: він знищився сам по собі. Кажуть, в йому ще не так давно жив один останній польський чернець. Графиня з сусіднього села посилала йому харч, шукала, запрошувала в той монастир ченців і їх не знайшла. Останній чернець покинув свій скит, і монастир став руїною.

По другий бік плацу стоїть ще масивніше будування єзуїтського костьолу, так само не пощикатурене, з червоної цегли, зовсім ціле, але з повибиваними вікнами, повнісіньке голубів та сичів. В йому навіть цілі двері, котрі були зачинені й замкнуті. Кругом цього костьолу ще лежить на улицях мостова. Костьол виходить на дві улиці, котрі вже щезли, і тепер тільки зостався їх слід.

Просто фасаду костьолу стоїть масивне будування єзуїтських келій. Воно високе, довге без міри і загинається глаголем на другу улицю. На ньому ще лежить черепична покрівля, але стіни вже потріскались зверху донизу, здорові вікна без рам, двері зняті. Ми ввійшли в двері в просторний і дуже довгий коридор, котрий ішов через усе будування і загинався коліном. В коридорі темно й сумно. Закруглена зводом стеля, високі стіни переносили мимоволі думку в середні віки. Чогось здавалось, що от-от почуєш крик і стогнання з-під землі, де св. інквізиція мучила людей за віру. Я заглянув в просторні залі, в узькі, високі, як церкви, келії, і на мене напав страшний сум. Згадки про страшні темні діла єзуїтського ордену. Так і поплили в думці одна за другою. Які люде тут вештались? Які ідумки були в і’х головах? Що вони задумували, і якого лиха вони наробили для України? Тут коїлась страшна думка — загубити Україну, тут систематично видирали від нас наших луччих і багатших людей, перевертали їх на польську народність та католицьку віру і робили ворогами України.

Серед темних коридорів, серед ряду келій, від котрих тхнуло могилою, стало мені так сумно, що я бігом вибіг на світ, на сонце. А сонце надворі так пишно сяло, обливало таким світом далекі зелені пологі луки, що залило радістю і той страшний сум, слід котрого покинули єзуїти не тільки в історії, але навіть у своїх страшенно великих будуваннях, що, хвалити бога, стали тепер руїною.

Проти єзуїтського костьолу та страшного корпусу, ’через улицю стоїть прездорове будування давнього єзуїтського колегіуму, чи гімназії. Сей корпус довгий і високий на п’ять поверхів, вищий од єзуїтського корпусу. Він додержався лучче, ніж інші руїни; на йому ще зосталась щикатурка; його й тепер легко повернути на гімназію, але нема кому і нема навіщо повертати. Містечко погане, маленьке, як сельце. Дрегочин навіть не повітове місто, а заштатний город Гроднянської губернії. В цій давній колегії внизу в першому поверсі тепер народна школа і квартира учителя. І школа й учитель заміщають тільки невеличкий куток першого етажа. Решта будування стоїть пусткою. Цей колегіум стоїть на широкому, не дуже високому шпилі край самого містечка. Ввесь той шпиль з верху до самого низу, до берега Бугу, вкритий садом, В той сад виступає і корпус єзуїтських келій. Сад обгороджений і належиться до католицького невеличкого костьолу, що стоїть на плацу. Колегіум, як видно, був в самому монастирі, під самим оком єзуїтів.

За монастирським єзуїтським садом од плацу містечка йде улиця вниз. На цій улиці стримить по обидва боки кілька вбогих міщанських хаток, але мостова й досі збереглася. Ця улиця йде вниз до руїн панянського католицького монастиря. Ця руїна стоїть за городом в узькій долинці і заставляє всю долину, неначе ворота. Посередині стоїть костьол чудової напівготицької архітектури, без портика, з двома масами колон по обидва боки дверей. На цьому костьолі ще біліє щикатурка, і він навіть не нагадує руїни. Здається, в йому ще йде служба божа і живуть черниці. Будівля келій іде квадратом за костьолом і притулена до самого костьолу, так що з келій можна входити в костьол з двох боків. Ми перейшли всі порожні келії без дверей, без вікон. Келії черниць маленькі і такі низенькі, що високий чоловік дістане рукою до стелі. Знать,

черницям жилося не так добре, як єзуїтам. Кругом келій зостався садок, але без огорожі, зовсім запущений. В йому паслись вівці та корови.

Ми вернулись в город і пішли на високі кручі, що зносяться над самим Бугом. Гори стоять над водою і такі круті, що на них не можна встояти ногами, стоять, як сахарні голови, і обросли зеленою травою.

Яка дивна картина розстеляється внизу під горами! Гори доходять до Бугу клином, і ті круті шпилі, на которих ми стояли, знаходяться на самому високому углу того клину. На захід сонця гори вже знижуються понад берегом Бугу і стають незначними горбами; на схід сонця вони повертають понад зеленою рівниною і закручуються на північ. Внизу лився на далекій рівнині між лозами та гаями Буг і проступав до самого високого шпилю і під ним круто загинався коліном, повертаючи з півдня на захід до Вісли. По один бік Бугу на схід сонця розстелялося гроднянське полісся: то була рівнина без краю, без кінця зелена-зелена, що й словами сказати трудно. Тільки над берегом Бугу біліла сріблом полоска піску, а там дальше слалися зелені луки, вкриті травою, а за ними зеленіли темною зеленню кущі верб та ліз, а за ними слалося широке полотнище осоки. За ясно-зеленим пасмом стоять соснові бори, як хмари, а за ними знов подекуди, десь далеко-далеко блищали полоски зеленої ясної осоки, неначе хто навів пензлем ясніші лінії на темно-зеленому фоні. Ще дальше знов сизіли бори та бори, вкриті туманом, а на краю неба вже чорніли верхи сосен, як поорана земля, присипана сухим пилом. Око бігло ще далі, як на широких степах над Чорним морем, а кінця все-таки не було видно. І море, і степ, і Поліська рівнина мають в собі щось однакове. Зелене Полісся ще більше нагадує море, ніж голий степ. Маса зелені, маса лісів здається зеленими хвилями моря, але хвилями живішими, граціознішими, м’якими, як пух, як зелене пір’я, як оксамит.

Дивлячись на ту широку картину, я нагадав Київ. Яке похоже місце! Неначе один чоловік вибирав місце для цих давніх городів! Безпечність високості гір і дивна панорама! Естетичність, любов до натури грали велику роль при виборі місця для давніх городів…

Надвечір ми рушили додому. Більше не було на що роздивлятись. Ми переїхали Буг і потяглися лугами. На високих шпилях знов гордо піднялися серед зеленого моря масивні мури, знов Дрегочин став городом. Ні, вже не піддуриш! Прощай, померший городе!

В Дрегочині і тепер, копаючи льохи, знаходять давню мостову з каміння на глибині двох і більше аршин, а подекуди земля провалюється в якісь підземні ходи. Дрегочин мав свою історію. Тут коронувався Лев Данилович, король Галицький, Дрегочин колись вітав королів, а тепер його храми порожні, не сьогодні-завтра впадуть і зрівняються з землею.

Дрегочин нагадав мені ще один померший історичний український город, Острiг на Волині.

Острiг дуже похожий на Дрегочин як місциною, так і своїми руїнами. І тут так само гори виступають клином на широку болотяну рівнину, і на самому високому углі, на крутих шпилях стоїть город і давні руїни. Широкі болота облягають гори од сходу і од полудня. Вся рівнина заросла осокою, і тільки подекуди на ній видно розкидані кущі лоз та верб. Між осокою в’ється невеличка річечка, котрої береги неомежовані розпливаються в болотах та в мочарах між очеретом та осокою.

На самому високому шпилі, з самого краю велично стоять руїни церкви, збудованої князем Костянтином Острозьким в XVI віку. Церква була чудової візантійської архітектури; сліди краси її видно ще й до сього часу. Стіни й п’ять бань стоять і тепер цілі, тільки половина однієї бокової бані над олтарями вже завалилась. Бані легкі й гарні з поясом карнизів знизу і зверху, але стоять вже без покрівлі. Церква була просторна і доволі висока.

Зараз коло церкви на три або чотири сажні од західних дверей стоїть кругла башта. Вона притулилась одним боком до кручі гори. Башта кругла, без покрівлі, стоїть, як здоровий улик, вкопаний зверху в самий край гори, або, лучче, притулений до гори. Стіни в неї завтовшки на

сажень, а маленькі амбразури, як віконця, певно, були пороблені для гармат. З неї можна було обстрілювати полуденну болотяну рівнину. Така сама друга кругла башта стоїть через дорогу на другім сусіднім боці високого клину. З цієї башти можна було обстрілювати східну рівнину. Двері в баштах невеличкі. Обидві вони дуже добре достояли до нашого часу. Цегла міцна, як камінь, а на баштах не примітне слідів руйнуючого часу та негоди.

Під горами внизу стоїть прездорове єзуїтське будування, збудоване квадратом, з двором всередині. Це будування таке здорове, що в йому можно помістити всіх теперішніх острізьких жидів з їх мізерними крамницями. Будівля додержалась дуже добре; тільки вставити вікна й двері, і вона буде годяща для життя. Тепер цей корпус розбирають і ставлять з цегли учительську семінарію.

На горі, в кінці города, була ще одна руїна монастиря, котру тепер графиня Блудова поправила, завела там школу для духовних дівчат, переробила з руїн православну невелику церкву. Це була найменша руїна в Острозі.

Теперішній Остріг — то, власне, тільки одна улиця, котра йде з гори вниз. Вона обставлена жидівськими домиками та крамницями. Невеликий куток города, де живуть міщани, розкинутий коло руїн церкви Острозького на горбах. Тут на двох горбах стоїть православна городська церковця і католицький костьол, похожий на хату. І коло церкви, і коло костьолу нема навіть дзвініць: бідні дзвоники висять на стовпах. 5іс Ігапзії ^I01"^ гпипсіі! На цих горбах стоїть прогімназія і кілька кращих скарбових та приватних домів. З широкої рівнини Остріг мав вид города, як і Дрегочин, і вид доволі грізний, котрого надають йому дві круглі башти. Руїни церкви красуються на краю крутого шпиля, як на високому п’єдесталі. Муровані білі домики та церкви в садах придають йому й тепер вид городка, хоч дуже убогого, мізерного. Все — таки Остріг повітове місто, має крамниці, стоїть недалеко од залізної дороги і не має опаски щезнути з лиця землі без сліду.

А колись тут кипіла жизнь кругом багатого й значного магната Костянтина Острозького, тут була напечатана перша Біблія на церковнослов’янській мові. Звідси вийшов козацький гетьман Наливайко і підняв повстання проти Польщі…

* Так минав слава світу (лат.).

Через одну поштову станцію за Острогом по дорозі в — Дубно є чудове місце край села.

При кінці спуску в село, під горою, стоїть коло самої дороги скеля. Під тією скелею в самому низу є печера, а з печери рине вода невеличкою річечкою. Джерело таке велике, що примітне, як бистра вода рине з — під землі. Печера заставлена залізними ґратками, а за ними поставлений на кам’яній стіні образ. Вода збирається під самою скелею в невеличкий, чудово опоряджений ставочок або озерце, серед котрого зеленіє острівець, вкритий квітками. Вода з озерця стікає річечкою вниз на рівнину, де протікає в осоці течія. На самий шлях виступає гарненька будівля, чи сторожка, в швейцарському стилі. Над скелею понавішувались вниз кущі. По горі й внизу, з боку озерця росте лісок. Це місце чудове, поетичне! Воно нагадує таке саме місце коло Люцерна в Швейцарії. Ні один проїжджий і прохожий не минає цього місця. Мимоволі станеш коло його, нап’єшся холодної води, посидиш в густій тіні дерева, під скелею, намилуєшся озерцем, квітками та прохолодою в тіні цього чудового куточка.